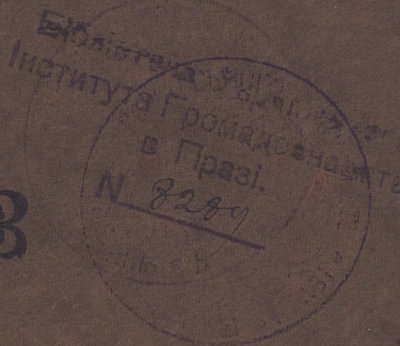
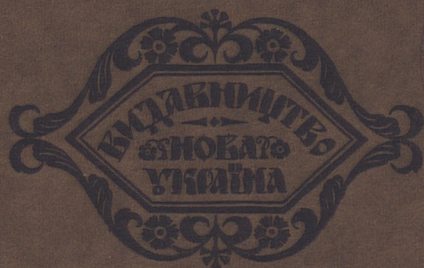

б. 032.

ВАЛЕРІЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ

ПОВСТАНЦІ
Й
ІНШІ ОПОВІДАННЯ

ПРАГА—БЕРЛІН 1923

ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“

8289

U 27870

6.032.

32779

ВАЛЕРІЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ

ПОВСТАНЦІ
й
ІНШІ ОПОВІДАННЯ

ПРАГА—БЕРЛІН 1923
ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“

U 27870

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186311319

628573

Друковано в друкарні К. Г. РЕДЕРА, тов. с обм. нурукою в ЛЯЙПЦІУ.

ПОВСТАНЦІ.

(НАРИСИ)

ІДУТЬ.

Весняна вода добре таки пожувала гатку. Їздити через річку не можна було.

Дід Охван прийшов подивитись і був дуже невдоволений з річки.

— Рибини путньої не впіймаєш, а й собі набундючилась...

Проте він гадав, що вода занесе з Дніпра чималеньких головнів, тим то треба було зазадалегоди готувати ятері.

Прокіп Лісовий з сином Тарасом возили землю, щоб одбудувати гатку. Прокопові треба було возити зерно до млина, а сплюндрована гатка стояла на перешкоді.

— Магайбі, — привітався дід Охван.

— Спасибі, — відповів Прокіп.

Дід постановив, що немає кращого місця на ятері, як проти Тимченкового городу, і поплентався додому.

Поки скидали з брички землю, Прокіп упрів так, що розстібнув комір сорочки. Він окинув оком гатку: не менше, як іще три брички доведеться привезти.

Прокіп устромив лопату в землю і трохи поправив шлейки на конях.

Тарас і собі перестав скидати й тихим поглядом гуляв по річці.

— Гаву яку побачив, чи теж заморився? — спитав Прокіп.

— Ні, — відповів Тарас.

Він скинув декілька лопат і знову спинився.

— Тату, — сказав він, — я піду до батька Зайченка.

Після цього обидва ретельно працювали. Бричка спорожніла.

— Гей! — гукнув Прокіп, узявшись за віжки.

Коні сіпнули й радісно побігли, гадаючи, що повернуться зараз до стайні. На їхнє здивовання, люде мислили инакше й залізом вуздечки звернули їх до могили, звідкіля брано землю. Коні загнuzдано задалегоди.

До обіду гатку виправлено. Прокіп із сином повернулись додому.

Коні вже не бігли: були певні, що знову доведеться звертати до могили. Але вони знову помилились.

В хаті борщ був на столі.

Мати розповідала, що в Павлихи врешті таки народився син, а в Панасенків іздох кнурець.

Борщ знищили, й мати відвихнулась до печі витягати инші страви.

Прокіп витер губи рушником і запитав Тараса:

— А як же мені самому господарювати?

Тарас замислився, й напруження вузькими стьожками сповило його засмагніле обличчя.

— Уже ж обсяялись, а жати я повернуся, — впевнено сказав він.

Прокіп посміхнувся.

— Хибá що так, — скепкував він.

Мати вийшла з хати за солоними баклажанами.

Прокопове обличчя враз стало тверде. Його не можна було б урубати сокирою.

— Іди!

За цими словами щоки його звисли, і зморшки нещадно порізали чоло. Він глибоко зітхнув, мов хотів набрати в легені на завше повітря і вже не дихати.

Прокіп хитнув головою.

— Коли?

— Завтра вночі.

Мати повернулася з червоними кулястими баклажанами.

Увечері Тарас, замішавши коням, вийшов у садок і схилився на тин. Вишня поклала йому на бриль білі пелюстки.

Біля крамниці Споживчого Товариства бавилась дівчора. Вереск її лунав понад річкою.

Тарас підвів голову до неба. Вишня подарувала йому ще своєї краси.

Небо було недосяжне. З цього стало сумно, як то завше буває весняної ночі, коли жінка тебе не кохає.

Вночі другого дня рушили. За селом Тарас із Остапом зупинились і чекали Марка Чмуля. Той мав право спізнитись: у його була кохана.

Тарас притулився до ночі й застиг. Тиша його скорила і стала йому замість душі.

Остап заклав обійму в рушницю і клацнув. Він хвилювався. Тиша до нього не йшла, бо мав він маленьке серце.

— Найшов час, — мимрив Остап про Марка.

Він витяг обійму і став ладнати в ній набой.

Тиша тим часом стала Тарасові замість очей.

— Міг би вчора попрощатись, — бубонів Остап.

Синьою плямою підплив Марко й засміявся.

— Шлик є, — похвалився він: — китиця срібна!

Вони взяли рушницю на плечі й посунули назустріч пляхові.

Раїтом Тарас одчув, що тиша покинула його й подалася назад до степу.

— Немає, хто б кохав, — похалцем заговорив він: — немає і шлику ... немає срібної китиці ...

Його сум грізною марою повис над Остапом. Він міцно стиснув рукою рушницю і промовив:

— Мовчи, мовчи!

Маленький Андрійко наздогнав їх і влєсливо забіг наперед.

— Тобі що? — здивувався Марко.

— З вами... — винувато відповів хлопчик.

Марко похмурился.

— Додому, — суворо сказав, — а то поясом.

Андрійко несміливо зирнув на Тараса з Остапом. Ті мовчки кликали до себе тишу.

Тоді малий погірдливо струснув головою й миттю подався назад.

Остап глянув йому велід і жахнувся степу: той збільшувався й поширювався, як потоп.

— Село... — прошепотів він, показуючи рукою в той край, звідки вони йшли. Голос його захитався, як підрубане дерево.

Остап упустив рушницю, й сам упав обличчям до землі. Тільки-но почулося тремтіння його ридань, Тарас потону в тиші.

Марко не зводив очей з того, що на повні груди пив силу землі.

— Ех... — прошепотів він і здійняв шапку.

Та Остап ураз випростався й одійшов набік. Він нахилився до степу й гукнув:

— Я!...

Сам же зробився кам'яним і сірим. Тільки кохання здолало б його ворухнути.

Так він стояв, поки не скорився степ і не вклав йому в серце своєї безкрайности.

Вони знову пішли, лишаючи сліди на вогкій землі. Тепер їхні сліди червоніли перемогою.

Праворуч срібної криниці знову несподівано вирнув Андрійко.

— Чи бачиш, пуцьвірінок, — з пошаною промовив Марко.

— Перестрінув таки, — додав Остап і лагідно забрязчав залізячкою на рушніці.

Тарас мовчав. Ніч оддавала йому своє прозоре тіло і зтиха дихала сумом. Стен подавав йому міць нерухомости та спокій потужности.

Вони йшли далі, обережно ступаючи по землі, немов лізли по драбині на небо.

У ШТАБІ.

Обрано на селі найбільшу й найчепурнішу хату. Над ворітьми устроєно прапор. Вігер ламле написані там слова. На подвір'ї серед гарб поставлено гармату. На ній сидять два козаки, поволі крають калюч хліб великим ножем та, не хапаючись, ковтають це приємне сполучення.

Це — штаб.

Всередині хати повно народу. Отаман сидить біля столу. На столі стоїть миска з недоїдженою картоплею.

Отаман мовчки ссе люльку й уважно слухає, що каже йому сотник першої сотні, стрункий хлопець із дівочими блакитними очима.

— Були й бачили, — провадить сотник: — їх там з півтораста та штук четверо скорострілів. Страшенно залякані, кажуть селяни, що і вночі не сплять — нас бояться.

— Так, — каже отаман: — а скільки ще звідси?

— Верстов п'ядесять. Зараз як виїхати, то над вечір там будемо. Батьку, дозволь!

Молоденьке обличчя сотникового кривиться, мов він заплакати хоче. Отаман сміється.

— Ти не віриш, батьку? — ображено каже сотник, і рука його мимоволі лягає на шаблю: — ти гадаєш, я не гаразд розвідав! Сором, батьку! . . .

Навкруги купчаться козаки першої сотні. Вони гомонять поміж себе, а часом теж підвищують голоси.

— Хибá ж можна випускати з рук? — бурчить один: — четверо скорострїлів, хибá воно на дорозі валяється?

— Та батько дозволить, — запевняв другий: — то він жартує.

Отаман сміється. Сотник уже злісно дивиться на його, і з уст його готові вирватись гарячі, докірливі слова. Ще хвилинка — й він ладний кинутися з пістолем на отамана, гукаючи:

— Смерть зрадникові!

Та отаман підводиться й, винявши люльку з рота, каже виразно і твердо:

— Сотнику першої сотні! Наказую негайно виступити з своїми козаками, а завтра повернутися з чотирма скорострїлами.

Рух і гудіння серед козаків.

— Слава батькові! — лунає де-де.

На обличчі в сотника першої сотні гуляє веселка.

— Хлопці! — гукає він до натовпу: — чули, що сказав батько? Ходіте!

На хвилину хата порожніє. Видко, як у кутку хлопець, що його шлик, перекинений через плече на груди, лягає аж до пояса, ладнає мандоліну. Круг нього стоять трое, глузуючи з його нездатности.

Згодом хата знову заповнюється козаками. Приходять подивитись, що робить батько, вітаються й мовчки стоять біля столу.

— Де він? — чути біля дверей: — повернувся вже? Ану, пустить, подивлюся.

Крізь натовп проштовхується козак із круглим обличчям і широкою посмішкою. Він здіймає шапку.

— Добридень, батьку, — каже.

— Добрий, — відповідає отаман.

— Уже повернувся?

— Як бачиш.

Козак посміхається, цілком удоволений з того, що побалакав із батьком. Але він помічає на столі недоїджену картоплю і спиняється вражений.

— Еге, — мимрить він задумливо: — це погано, що ти, батьку, картоплі не добрав... Жінка ряба буде... Ану! — гукає він до натовцу: — йдіть картоплю добирати, щоб часом у батька рябої жінки не було!

Хата вже набита до-краю. До столу надходять козаки, стоять кілька хвилин мовчки й одступають назад, даючи місце іншим.

Отаман сидить і ссе люльку.

— Де він? — знову галасує хтось коло дверей: — ведіть мене до його!

Серед козаків регіт і глузування. До столу протискується нова постать — висока людина в синьому козацькому вбранні, з червоним шликом і рябим од віспи обличчям. Це начальник постачання Омелько Гарнага.

— Ага! — гукає Омелько: — осьдечки...

— Здоров, батьку... Ану, посунься, я сяду... Так... Ти не думай, що я п'яний. Хіба від четвертини самогону Омелько впивався коли? Я стомився, бо все ходжу, шукаю, хто б мене змалював... І не знайду! Я сьогодні волосного писаря попав та пістоля йому в груди — змалюй мене, вражий сину! Добре, що чвертку самогону поставив, а то був би вбив... Дуже мені хочеться свій партрет денебудь повісити...

— А ось піймають тебе та й повісять на гілляці. От і буде партрет, — озивається з натовцу.

— Бодай тобі повилазило, як побачиш мене повішеним, — спокійно відмовляє Омелько.

— Та твій партрет давно вже в церкві висить, — невгає з натовцу: — святий Микола там жене такого... чорненського, з різками...

Регіт. Омелько помутнілими очима дивиться на натовп.

— Дурний, як бабина запаска, — зневажливо каже він: — сам ти антиболот! Сукіні сини! А чи забули ви, що, як зранили мене в ногу, та покляли одужувати, так я й півдня не вилежав. Порачкував до коня, та й хода! Ех!

— Та то тобі приснилось, мабуть, як ти заснув із перепною...

Під регіт Омелько ще раз дивиться на натовп, що не розуміє його чуття, й каже отаманові:

— Не хочу з ними балакати. А добра самогонка в Палажки! Та й молодиця чепурненька... Треба буде її вбити...

Він поклав шапку на стіл, закинув оселедець за вухо і схилився спати.

Два козаки підвели до отамана молодого хлопця в селянській одежі.

— Оце, — промовив один хлопцеві, показуючи очима на отамана.

— До нас? — запитав отаман, оглянувши хлопця.

— Еге ж, — несміливо прошепотів той.

— А чого ти йдеш до нас? — суворо запитав далі отаман.

Хлопець поволі підвів голову, глянув лицем на отамана і знову схилив її.

— Хочу, — тихо відповів.

— Добре, — сказав отаман: — чом же ти голову хилиш? Дивись на мене.

Хлопець підвів свої чорні великі очі й напружено дивився на отамана. Той оглядав його безвусе обличчя з рівними виточеними рисами, прямим носом і високим чолом, над яким кучерявилось пухливе волосся.

— Так, — казав далі отаман, любуючися з його краси: — а чи знаєш ти, що ми повісимо тебе, як ти вкрадеш щось в козака, чи селянина.

Весь натовп у хаті стояв нерухомо й тихо. Всі слухали, що каже отаман, і дивились на ніжне, незапорошене негодами обличчя хлопця. Важко лягали на нього зосереджені погляди, й він почував, що зовсім голий стоїть перед людьми.

— Знаю, — відповів він голосніше.

— А чи знаєш ти, — поволі провадив отаман, ніби вкладаючи слова просто хлопцеві в душу, — що як спіймають вороги, то ласки не буде.

Розстріляють, а, може, ще й мордуватимуть попереду. А ти мусітимеш мовчати, коли розпитуватимуть про нас... Ти знаєш це? Ти не боїшся цього?

Хлопець мовчав, і видно було, як розтурбувались його великі очі й засмикались губи. А за мить затверділи його риси, випростались губи, і червоність зникла з обличчя.

Він струснув головою.

— Знаю й не боюся! — голосно й погордо відповів.

Тепер він прямо й рішуче дивився на отамана, й відвагою палали його глибокі очі. Отаман тішився з його зміцнілої краси.

— Добре, хлопче, — промовив він урешті: — відведіть його до сотника п'ятої сотні.

Натовп загомонів і заворушився. Отаман устав. Козаки розступились і дали йому дорогу.

ПЕРЕД НАСТУПОМ.

Ніч була близька, як мрія. Далекий обрій, до якого весь день тяглося було сонце, щоб там спинитись і спочити, зрадливо проковтнув його й поглинув його світло.

Ніч ішла по килимі зір і браталася з землею.

Сотник Книш зліз із коня, похапцем прив'язав його до клямки вагону й подумав:

— Сто чортів, як спати хочеться!

Книш зайшов у вагон і розплівся серед хмар тютюнового диму й гудіння балачки.

— Хто там увійшов? — гукнув отаман, не підводячи голови від руш-ниці, яку лагодив.

— Сотник Книш, — озвався сотник, простуючи навманя до лави.

— Вам з півсотнею кінноти йти ліворуч залізниці поза Калюжним Яром.

Сотник Книш став прохати полковника Бігуна, щоб той поступився своїм місцем на лаві:

— Так хочеться спати, ніби я місяць носив на собі землю.

Полковник Бігун неохоче підвівся.

— Лягайте, — сказав він, — але через годину маємо наступати.

— Хоч хвилину заснути.

І вмить сотник Книш уже спав, скоцюрбившись на малій лаві.

Полковник насолопив шапку і штовхнув рукою свого товариша Леваду.

— Що за холера? — гукнув той.

— Дай закурити.

Левада кинув Бігунові пачку цигарок.

— От пройдисвіт! Ніколи не має закурити, — злісно пробуркотів він.

Левада був у поганому гуморі. Вдень його козаки добули газету з ворожого табору, й він прочитав, що за його голову обіцяно нагороду — двадцять п'ять тисяч карбованців, — тим часом як голову полковника Задуми оцінювано в трицять п'ять тисяч.

— Така дурна голова, а коштує дорожче за мою, — сердився Левада, й його настрій зіпсувався.

Він постановив цієї ночі піднести ціну на свою голову. Він піде обходом. Він покаже! Ого-го, як покаже!

Полковник Бігун запалив цигарку й вийшов з вагону.

— Еге, — буркнув він, — уже ніч.

Він пішов здовж потягу, пильнуючи, щоб не перечепитись через рельсу. Потім він спинився й оглянувся навкруги.

Так, справді була ніч.

Олекса Стельмах був вартовий. Він сидів на східцях вагону, опершись рукою на рушницю. Небо привабило його погляди й зачудувало їх.

Стельмахові здавалось, що він не повстанець, а зірка на небі, сяйлива, золота зірка. Така, як ота, що бавиться йому перед очима. Тіло Олекси ставало міцне й напружувалось, щоб дати більше блиску і гри.

Наближалися кроки.

— Хто? — запитав Стельмах, беручи рушницю.

— Кінь, — шепнуло збоку.

Постать пройшла мимо, як надія.

Стельмах прихилився до вагону.

— Ні, я не хочу бути зіркою, в далекому блиску зір захована безодня суму. Зорі — то небесні сльози. Важко плакати, а слізьми бути ще важче.

Вартовий водив очима по деревах, землі й вагонах . . . Він не знав, чим саме хотів би бути.

Тоді він пустив ніч собі в серце, й воно защеміло від її тихого дотику. Воно стало велике, й тяжко було терпіти його великий бій.

— Ні, я не хочу бути зіркою, я не покину тебе, земле . . . Хай житиму я, закутий тугою, хай гнітить мене воля твоя — я носитиму, земле, твої пута . . .

Ще більшало серце повстанця, і страшно ставало, що воно й далі ростиме.

Знову чулися кроки й одноманітно проходили мимо темні, невідомі надії. Кожний з них вартовий отдавав шматок свого серця, й порожньо ставало йому в грудях, як у вирубаному лісі.

У старому, прогнилому вагоні сиділи, лежали і стояли козаки Дніпрової сотні.

— Як я хотів пити! — казав один: — я ладен був кинутись на землю і стиснути її, щоб видушити з неї краплину води. Велика пожежа була в моїх грудях, і я мусів її залити.

Ніч кидала на постать повстанця нерухому пляму через вхідні двері.
— Я біг, я забув, що назустріч кулями летить смерть. Я не чув гуркоту гармат. Спрага несамовито штовхала мене вперед. Так я хотів пити.

Хтось виходив з вагону й затулив постаттю двері. На хвилинку зробилося темно й тоскно, як у обіймах набридлої жінки.

Потім іще світліша прилинула ніч, ніби сказала:

„Не жахайтесь! Усі думки й сподівання, які віддали мені ви, виснажені працею і знеможені глумом сонця і дня, я схоронила, як сни. Вони ось“ . . .

Ніч тихо показувала кожному все, що мала: мрії про волю, жадобу влади, тишу забуття — як безкрайні барвисті килими розгорнула вона перед тими, що сиділи у прогнилому вагоні.

— Хлопці! — сказав він: — час рушати. Ходім!

І враз ніби став день.

У штабному вагоні будили сотника Кніша.

Полковник Бігун із рушницею за плечима схилився над ним і смикав за руку. Молоде обличчя сотникове кривилось і щільніше притискалося до деревляної лави.

— Вставай, хлопче, вставай! — гукав йому на вухо полковник: — іти треба!

Кніш раптом схопився і сказав:

— На віщо ви будите мене й рушаєте омани, що навів мені сон? Я бачу, як цвітуть запашні сади . . . Я чую, як луною гуляє пісня по степах, і мила горнеться до мене своїм м'яким тілом . . . Я щасливий . . . я спати хочу . . . я хочу спати . . .

Сотник струснув головою й захоплено казав далі, як дитина, що наважилась викрити свої дитячі таємниці:

— Сон купає мене у прозорих хвилях журливої річки й тіло моє, пружне і бадьоре, лине над водою, як промінь . . . Сон закосичив мені чоло вінком із розпушених квітів . . . Куди я йти маю? Я спати хочу, я хочу спати . . .

Сотника Книша зволокли з лави й силоміць виштовхнули з вагону на повітря.

Поволі проповз бронепотяг, засапуючись од диму. Він кидав іскринки до неба, а ті безсило падали на землю чорною саджею.

Дрібненькою ходою проїхав сотник Книш із півсотнею кінноти кудись, до Калюжного Яру.

ПОЖЕЖА.

Повстанці заняли місто тільки три дні тому, але порядок налагоджувався. Командант міста вважав, що честь за цей порядок належить йому.

— Жадного грабунку! — хвалився він, сидівши одного вечера з начальником штабу та редактором повстанського часопису: — сам собі віри не йму! Вчора приходять один, — п'ятьсот карбованців, каже, украдено . . . Дав йому п'ятьсот карбованців і з Богом!

І він, недавно відірваний од рала, шкодував того часу, що віддав був йому, не гадавши навіть, який з його досконалий адміністратор.

— А праці! Все лізе до команданта з своїми заявами! Ні, неминуче треба призначити ще й цивільного комісара. Я не можу! Бачите — хитаюся.

Він підвівся, поправив за поясом пістоля й пішов геть перевіряти варту.

Начальник штабу позіхнув.

— Дивна річ, — сказав він, — я так одвик спати, що мені вже чудно лягати, дарма що роботи немає. Коли маєте час, то погуляємо в дурника.

Він видобув з кишені засмальцьовану колоду карт і з ляском кинув її на стіл.

Але редактор хитнув головою.

— Не маю часу, — відмовив він: — треба написати статтю до завтрашнього числа. Ви не знаєте, яку статтю я пишу? Хе! Я готую її вже два тижні! Я . . . готував її весь час свого свідомого життя! А ось спромігся висловити це й одповісти на безліч питань, що повстали переді мною і всіма нами . . . Ця стаття — наслідок усього мого думання, підсумок усього мого існування . . . А ви кажете — гуляти в дурника!

Редактор ображено застукотів пучками по столу. Потім підвівся, пройшов двічі по кімнаті начальника штабу й вийшов геть.

— Скажіть Грицькові, щоб прийшов сюди, — гукнув йому наздогін начальник штабу.

За хвилину в кімнату постукало. Ввійшов Грицько, дванацятилітній хлопчисько, що був ординарцем у начальника штабу.

Той сказав йому сідати і здав карти.

Редактор увійшов до редакційної кімнати й сів біля столу, переступивши через секретаря редакції, що спав долі, простягшись навскіс кімнати. Каганець, що блимав на столі, заворушився й захитав на столі сіру редакторську тіль.

Добувши папір і олівець, редактор взявся до праці. Він писав хапаючись, лишав слова напів недописані, і рядки на папері то падали зпід його руки вниз, то нестримано дерлися вгору.

Він мало мислив про те, що писав, бо все вже було обмислене до подробиць; тільки непокоїла його полохлива думка, що раптом щось пошкодить йому докінчити цю статтю — підсумок усього його існування. Він жахався наглої смерти в цю мить, смерти, що припинить його рядки, й ніхто тоді не дізнається, що вони, повстанці, єдині мали рацію; смерти, що підотне йому думку, і всі ті останні партії, що він їх мав знищити, лишаться цвісти, як і досі. Часом йому здавалось, що життя вже покидає його, й тіло його клякне. Тоді піт холодив йому чоло й падав масними краплями на папір.

Так він писав, хилитаючись між смертю й життям.

Поставивши останню крапку, він непевно підвівся й зітхнув — так, він був живий, а докінчена стаття, теж жива, купою лежала на столі. Редактор знову сів.

— Тепер можна й померти, — безсило прошепотів він, і млосні хвили покотилися йому в голову.

Та за мить він стріпнувся.

— Ні, ні, мені ще треба її переписати!

Він добув новий жмут паперу й загострив олівця.

Начальник штабу раз-у-раз лишався дурником. Грицько раював, хоч йому й ніяково було перед начальником.

— Бачиш, — промовив він урешті, — на картах виходить, що я дурник, дарма що в життю я вдесятеро від тебе розумніщий. Хибá можна після цього ворожити на картах?

Грицько постановив цим разом піддатися начальникові штабу.

— Ходіть, — сказав він.

Але начальник штабу нічого не відповів. Коли Грицько підвів до його очі, то побачив, що він спить, схилившись на кулак із зібганими картами.

Тоді Грицько тихенько пригасив світло, просунувся навшипінках у куток і там ліг. Але йому не спалось. Він гадав про те, який гарний та спокійний начальник штабу, який розумний він, і як би йому, Грицькові, таким зробитись. Часом йому здавалось, що це можливо, й тоді тіло його мліло від тепла; проте він лякався, що не виросте такий високий і кремезний, як начальник штабу. Тоді йому ставало тоскно й холодно.

Удар на дзвіниці трохи втишив його міркування. Він став лічити години.

— Чотирі . . . сім . . . одинацять . . .

Після дванадцяти він хотів був знову взятися до думок, але вдарило тринадцять і чотирнадцять. Бігло й далі безнастанно, і кожен удар заливав Грицькові душу новим жахом. Він прожогом кинувся до начальника штабу й зашарпав його руку:

— На дзвіниці б'є, на дзвіниці б'є! — гукав він, захлинаючись.

Начальник штабу прокинувся і прислухався.

— Таки б'є, — промовив він: — біжи на кухню та принеси мені хліба.

Грицько миттю повернувся з шматком; начальник штабу почав жувати.

— Б'є, — несміливо завважив Грицько.

— Добрий дзвін, гучний, — одмовив начальник штабу, докінчивши шматок: — дай мені рушницю й сам візьми.

Вийшли з хати.

— Ой, — гукнув Грицько.

Червоні відлиски пожежі запалили їм обличчя, і дзвін затопив їм вуха своїми мідяними зойками. Горіло за кілька кварталів.

Похапцем вискочив на ганок редактор із аркушами в руках.

— Я закінчив! — гукнув він: — ходімо в хату, я прочитаю!

— Це ми зробимо після того, як згорить будинок, — відповів начальник штабу.

— Де горить? — здивувався редактор.

Начальник штабу пішов до пожежі; за ним посунув Грицько з редактором, який гадав, що будинок горить не до речі.

Там метушився командант міста.

— Ось, маєте, — розтурбовано сказав він начальникові штабу: — горить! Але я маю стільки клопотів, що не було часу потурбуватися про пожежну команду... Вона й розбіглася! Я ж не можу її зібрати зараз! Ні, казав же я вам, що нам треба ще й цивільного комісара!

— Нам іще багато дечого потрібно, — відмовив начальник штабу.

Але його слова не розрадили команданта міста. Думка, що його командантування заплямоване таким лихом, дряпала його, й він кляв себе та пожежних, що розбіглися.

Будівля горіла неймовірно швидко. Кільки тижнів не було дощу, й полум'я аж свистіло по висохлому дереву. Вже шурхнула додола покрівля, й навколо розкотилися запалені головешки. Звідусіль сунулись люде, купчилися, гукали й верещали. Хтось плакав.

— Люде помірають густіше, ніж горять будинки, — сказав начальник штабу: — тим то їхня смерть, здається, не така цікава, як пожежа.

Він нахилився і прикурив од головешки, що палахкотіла біля його ніг.

Коли подум'я почало злягати, начальник штабу звернувся до свого ординарця:

— Ходім, Грицьку! Не варт дивитися на пожежу до кінця, бо вкінці кожної пожежі лишається тільки попіл.

Грицько пішов за ним, похиливши голову. Він був тепер певний, що ніколи не вмітиме промовляти такі розумні слова, як начальник штабу.

Редактор же стояв нерухомий коло догорілого будинку. Пишне кострище, що лизало хмари своїми язиками, зачудувало його було. А тепер, коли вогонь безсило плазував по землі, редакторська душа бглася з жалю за минулою величчю палахкотіння.

Він почував, що згасає з вогнем разом, що морок і холод насуваються на його, як і на місто.

Люде розходились і покидали над купою жару самотнього редактора, похилого від болю за згасання. Коли ж став никнути й жар, редактор тремтячою рукою добув із кишені свою статтю й кинув її на попільнице.

Полум'я шпарко спалахнуло на мить і вмерло разом із блиском, що забуяв у редакторських очах.

ОТАМАН КРЕМНЮК.

Після наради отаман затримав у себе хорунжого Лободу.

Коли всі розійшлися, отаман промовив, дмихаючи люлькою:

— В сьогоднішній нараді ви виявили своє нерозуміння справи. Ви обурились . . .

— . . . з того, що наша грамата дозволила собі без жалю гамселити місто, коли цього можна було уникнути, — похмуро доказав за його хорунжий: — а найбільше з того, що до моєї заяви всі поставились так неприхильно, що я гадаю, чи не за правило ви маєте таку недоцільну руйнацію . . .

Отаман посміхнувся й поклав руку на плече хорунжому.

— Друже мій, ви прибули позавчора до повстанського табору з посвідкою від ес-ерів . . .

— Ес-деків, — прикро завважив хорунжий.

— Чи ес-деків, але вас іще треба виховувати. Так! Треба переробити вашу душу з партійної на повстанську та, замість соціалістичних мрій, власти вам у душу повстанську правду.

Хорунжий збентежено підвівся.

— Себо, соціалістичним мріям немає місця в повстанській правді?!

Отаман, нахилившись трохи, виколупував із люльки, й хорунжий, якому не видно було його очей зпід навислих кучерів, ще більше розтурбувався.

— Скажіть же, на Бога, скажіть! — раптом гукнув він: — запевне, ви скажете щось жорстоке, що розіб'є не тільки соціалістичні мрії, а й мої власні. Ви не знаєте, чого коштував мені мій прихід до вас... Я кинув школу, матір, порвав із знайомими, зробився в їхніх очах бандитом... може, зіпсував собі майбутнє... Я гадав, що всі помиляються, а я — ні. І ось ця руйнація міста, невинуватий учинок, ганьба на наші прапори!

Хорунжий розпучливо стиснув голову руками.

— Кажіть же! — гукнув він отаманові.

— Не завдавайте собі жалю, — відмовив отаман, сховавши врешті люльку: — бо я знаю з багатьох прикладів, як повстанську правду приспано соціалістичними мріями, й не раз я уже розбуркував її в багатьох, як заснула царівну... Ось сідайте. Я розповім вам про себе самого.

— Ох, — зітхнув хорунжий, сідаючи: — тільки без розрад і прелюдій.

— Добре, — погодився Кремнюк! — Так от... Коли знялося повстання проти гетьмана, я пристав звичайним козаком до повстанського куріня, бо відчув у душі кривду народню. Тоді я мав, замість цих твердих кучерів, таке м'яке волосся, як у вас, мав і матір, і біле повновиде обличчя, замість цього зашкарублого, і мрії мої були точнісінько ваші, любий юначе. Дивіться, які порепані мої руки... а тільки рік тому їх цілувала мені кохана, яку я теж мав. Так, тільки рік тому я виїхав перший раз уночі до степу — й я злякався... Степ манив... так, так, манив! Щось зачалося в його глибинах і кликало до невідомої далечині, мішаючися з ніччю в безкрайности; щось тихе, невиразне, але неблагане! Я сіпнув коня, й той знявся на-дибки... я різонув його малахаєм, і він подався навпростець... Я припав до коня й у щільному злитті ми майнули до невідомого, що, мов, глузуючи, переплутувалося з ніччю своїми обрисами... Ми летіли, мов скажені, й усю радість шаленого руху, коли серце ущухає, й вітер мчить над вухами, я досвідчив тоді... все

щастя з'єднання з безкраїм я мав тоді у грудях . . . Та враз шурхнув додолу знеможений кінь, а я плазував по землі, бо бракувало сили відірватись од степу. Ми сплелися з ним у потужних обіймах, мов брати напередодні смерті . . .

Кремнюк підніс до чола засмагнілу руку й заворушив довгими пучками, мов викликаючи що з нетрів спогадів. Коли він одвів руку геть, обличчя його яскрилося спокійним блиском. Так мріє вода, засипана місяцем.

— Так, — казав він далі, й радість досягнення брєніла в його словах: — та ніч визначила мою долю . . . Я лежав тоді непритомний, а вона сповила мене та співала свої пісні так тихо, що вони, мов омана, торкались мого тіла й ішли в далечінь, мов прочани . . . І від того часу я не покинув степу. Я забув про кривду народню, коли відчув, як мучиться він, заораний безглуздям та засіяний містами. Я побачив, що навколо — вороги, зробився самотнім, як Бог, і підніс руку.

Зненацька він устав і стиснув кулаки. Стілець покотився від раптового руху, пасмами впали йому кучері на чоло, й запалали очі.

— А разом із рукою піднеслась і шабля. Я пішов на села й гукнув: кров! Кров червона й липуча мусить згонами впасти на степ, щоб умити йому засмутніле обличчя. У крові хай затопиться безглуздя й захлинуться міста. Безмежні простори хай візьмуться килимами крові, а на них знову розляжуться степ, велетень у завмерлому руху . . .

Він, почувуючи, що тіло його легке і пружне, ледви торкається землі, стріснувся, як птах перед льотом, і його мова бризнула з новим палом:

— Невже немає в вас бажання вилетіти верхи в степ і свиснути? Свиснуть і слухати, як майне по свист землю, мов перекотиполе, і згине там, де в величній таємниці тче ніч свої прозорі серпанки на обличчя степу? Невже ви не падали серед степу навколішки й не застигали так у мовчазній покорі, а місяшне світло не струмилось вам по тілу, як холодок? . . . Я був скрізь, де в степ і ніч, бо вони зродили мою душу. І я віддам її тільки їм . . . Я буду вбитий уночі серед степу!

Він із гордою певністю кинув ці слова, й хорунжий повірив у їхню правдивість. Він сидів, похнюпившись, почувавши, як збентежилася його душа під вагою нового чуття, що його викликала отаманова мова. Жаль за ранішні мрії й радість за прийдешні шарпали його, й він застогнав із болю.

А Кремнюк, побачивши вже в очах хорунжого яскринки — одлиски повстанської правди, що йде його опанувати, сів біля нього й таємниче промовив:

— Слушайте, тепер, весною, особливо чудовий степ. Можна чути, як дихає він та колихає грудьми. Хвилі йдуть по землі з його подиху.

Хорунжий мимоволі в'явив собі дивовижні подихи степу й їхній могутній, повільний ритм. Він затремтів, побачивши, що гори сунуться там тихо, як тіні.

— А він... співає? — несміливо запитав хорунжий. — Я люблю співи... моя мати так гарно співає...

— Пісні його дивні, як і він сам, — одмовив Кремнюк.

Він видобув люльку, і в хмарах густого диму ще яснішими ставали хорунжому примари степу.

Наніч отаман із хорунжим поїхали вдвох у степ. Минувши село, вони широким шляхом виїхали за околицю.

— Облишимо шлях, — промовив отаман.

Хорунжий звернув коня, й вони посунули рівним степом. Місяць ще не зійшов, і морок слався навкруги, як туман.

Верхівці їхали поруч, і коні їхні здригували, торкаючись один одного.

— Це бажання, якому кінець кладе тільки смерть, — казав Кремнюк: — бо що може вгамувати спрагу простору й волі? Де сила, що змусить забути про широчінь, що її маєш перед очима? Хай ростуть міста, хай в'ється дріт та залізо! Я нищитиму те! Бо не на залізну домовину маю я душу!

Хорунжий спинив коня.

— Поперед нас нива, отамане, — промовив він.

— Нива? Так столочимо ниву!

Він гукнув на коня, й той подався, застиляючи собі шлях знівеченим хлібом. Високі стебелини з тихим шелестом лягали під копита коня, і в отамановій душі задовольнялася помста на тих, хто катує степ, хто нищить буйні квітки, що ними він бажав завітчати собі груди.

Хорунжий підтюпцем слідкував за ним, шепочучи:

— Годі, отамане, годі... який жах...

Поволи виникав місяць, і мов зпід землі виринали далекі могили.

Круг верхівців повставали пахощі степу й горнулися до них, навіваючи сум і нестому. Здавалось, пахощі ті лилися з неба, як прозорий дощ млости й насолоди.

Коні ледви плентались і спинилися врешті. Хорунжий кинув повіддя і схилився коневі на гриву. Він почував, що никне, як трава на великім вогнищі, а душа його побільшується в безмежні простори. І в пахощах трав почувалися йому згуки пісні, що зіткана була зі скарг крови, розточеної по степу, туги занедбаних жінок і щастя козацької відваги.

Тіні виникали зза могил і юрбами сунулись по просторі. Великі, дужі постаті з блискучими очима, з обличчями, заюшеними кров'ю, з грудьми, розпанаханими залізом, — проходили мимо, й їхні радощі й жаль, благання й подяка, мов запашні струмки зливались у величню кантату. Буруном урізався туди гуркіт шаленого бою, приглушено брентів там зойк підтятого тіла та співи, що линули з далекого краю, де, серед розцвілих садків, скиглить дівчина над барвінком.

— Чуєте, отамане? — шепнув хорунжий: — слухайте, слухайте...

Кремнюк підніс угору руку й гукнув:

— О, степе! Величній, неосяжний степе! Слава, слава тобі!

Коні, розбуркані їхньою мовою, знову посунули навпростець.

Вони виїхали на верховину могили і спинилися там, мов незграбні скиби чудернацької скелі. Звідти ще врочистіш розлягався степ. Здавалось, усе молилось навкруги, без мови, навколішках, без руху й стогнання. А над усім схилилась ніч, як пушливий намет вельможного мешкання, як тихий дим жертвенного всепалення.

Коли коні винесли їх знову на шлях, Кремнюк сказав:

— Хай же гинуть міста на його славу!

А потім додав він пошепки, нахилившись до хорунжого:

— Ми знищимо й села, хай гине все во ім'я його!

— Хай гине все во ім'я його, — прошепотів за ним хорунжий.

Коні чвалали тихо й часом здригували, налякані далекими оманами, що виникали серед степу в прозорості ночі.

Катеринослав-Павлоград, 1920—1921.

ІВАН БОСИЙ.

Люде його бачили часто. Він несподівано з'являвся в степу на шляху, чи вийшовши зза могили, чи випроставшись з яру, високий, кремезний, без покриття, в лахміттях, що окривали його загрубіле тіло і груди, порослі густим волоссям, босоніж, рудий, із настобурченою бородою й патлами, що падали йому на плечі і спину. А в руках у його був кострубатий кийок, що він його стискував і торсав.

Він спинав підводи, що сунулися шляхом, без мови, самим власним рухом своєї патериці; ті, що зустрічали його вперше, німіли від здивування, а хто вже бачив був його, злазив із підводи і здіймав шапку. Він наближався їй, кинувши гострий погляд ізпід навислих рудих брів, підносив над землею кийок і казав повільним, урочистим голосом:

— Я, Іван Босий, посланець неба, кажу вам. Бог із високости поклав мені слова на уста й запалив вогнем мені душу. Бог загострив мені позір, і я вгледів усі неправди, всю ненависть, злобу й лютість, що розлилися по землі, як дике море. Я бачив душі людей, де не було Бога, душі облудні і злобні, де розсівся Сатана, як на троні. Я бачив пограбовані церкви, роздерті ризи, закаляні чаші, прострелені ікони. І ніде я не знайшов слова божого, не натрапив на його святий образ. І сказав мені Бог: „Великий гріх содіяли люде. Вони кинулись один на одного, мов оскаженілі вовки, забувши, що я кожному дав те, що потрібне. Вони прийняли й на покуті посадили дітей Антихриста, що

підбурюють їх на беззаконня, обіцяючи рай на землі. Вони мислять себе вищими за Бога і в засліпленню споруджають нову башту вавилонську. О, божевільні, я скараю їх посухою, як колись скарав був потопом. Я замкнув усі дощі, і крапля води не впаде на землю. Висихатимуть криниці, річки й моря, никнутиме хліб по степах, і люде жертимуть одне-одного тим, що всі захотіли ласувати. Матері роздиратимуть свої діти, як вовчиці, всі багатства, на які поласились люде, їм ні-нащо не здадуться, й той рай, що обіцяли їм діти Антихриста, буде їм пеклом, прокляттям і смертю“. Так сказав мені Бог . . . Люде, люде, подивіться навкруги, побачте пониклі хліби, що благають роси, погляньте на луки, позбавлені паш, почуйте стогін землі, якій не дано пити, і скажіть, чи не справджується кара Господня? Зазирніть собі в нечисті душі — і скажіть, чи не пекло вам у душі, чи не прокляття і смерть? Схаменіться, люде, прозріть свої злочини й покайтеся! Проженіть Сатану із свого серця й дітей Антихриста зпоміж себе. Освятіть мечі і станьте на захист Бога. Затопіть свої гріхи у крові тих, хто олукавив вас, і нею принесіть вечірню жертву Богові. Тоді впаде дощ на ваші землі й ласка Божа вам у серця . . .

Його слухано, схиливши голови, не насмілюючись підвести очі до обличчя, щоб не ошмалитись. Закінчивши, він поволі простував навмання, не оглядаючись, а люде дивились йому услід, повні сумніву і страху.

Коли він казав про мечі, які треба освятити, та про кров, якою треба принести жертву, в очах йому запалювався вогонь дикий, кулаки стискувались, і кийок високо підносився над землею. І ця кривава мова хилитала слузахів до кісток, заливала їм мозок малюнками лиха й огиди громадської борні; перед ними повставали гріхи, що кожний їх мав, бо кожний привласнив чуже й зійшов із шляху, яким досі йшов був. Страх огортав усю їх істоту, й вони несли з собою додому пророчі погляди і пророчі слова.

Іван Босий спинав усіх, кого натрапляв серед степу, де він пробував — вираджених на села партійних робітників, радянських службовців, селян і селянок, навіть дітей, — і всім вирізблював у душі свою мову, заклики й погрози.

Всі покірно вислухували його, бо в ньому був дикий запал і страшна певність. Ті, що сміялись потім із нього, у глибинах душі мали яєчинки його очей, і в вухах їм жили його слова.

Ніхто, врешті, не знав, де він жив, і як жив. Він ніколи не заходив у села, й бачено його тільки на великих шляхах, що вели до міста. Часом одного дня його зустрівано в ріжних місцях, часто на десятки верстов оддалік. Починало здаватися, що він не один, а що багато їх заселило степ, що вони скрізь, як знаки божого гніву й попутчення. Степи і шляхи ставали таємничі, оживали й заселялися духами. Селяни виїздили в поле, страхуючися зустріти Босого, його вигляду й закликів, що раз-у-раз глибше бурили їм душу, бо дощу не було, жита горіли, худла худоба, а життя ставало нестерпуче-важке з його мобілізаціями, реквізиціями, та несправжденими сподіваннями.

Старі люде, баби й діди, серце яких не могло вмістити сучасного зла, яким здобутки революції здавалися прокльонами, — бачили у пророку правдиве віщування небесної кари, охали й зітхали, розпросторюючи тугу та млість, шамотіли про загальний голод, смерть і кінець світа. Вони кликали грім на дітей Антихриста, на комуністів, що повели брата на брата. Ці балачки, що провадились у кожній хаті, творили напруження, родили чекання вибуху й визволення.

Ті, що їхали у степ на поліття, бажали вже зустріти Босого, насититись його мовою й наважитись. Жінки вночі блукали шляхами з хворими дітьми, сподіваючись чуда. Бо, переказували, бачено, ніби вночі він ходить не сам, і той другий, що з ним — то янгол божий, що приносить йому накази й їжу. Казали, що тіло його непроникнене для

куль, що комуністи висилали були на нього військо, але рушниці погнулися й червоноармійці попадали ниць.

Круг його імени швидко зростали легенди, а степ, де він ходив, укрився вогняними слідами його ніг і репався, прагнучи крові.

Аж ось, несподівано, він завітав у село. Було над вечір, і сонце вже сіло за садами, лишивши на небі червону смугу, мов роззяту рану. В тихому повітрі розлилася млісна радість спочинку.

Він ішов великою вулицею, мірно довбаючи порох кийком, не зважаючи навкруги, мов не добачаючи людей і землі.

Його відразу помічено, й до тинів посипались люде. Поперед нього вже котилась поголоска про його прихід. Із бічних вулиць збігалась цікава дітвора, дибали діди й баби, на-пів-роздягнені на ніч, простували жінки, чоловіки, і всі купчилися у велику юрбу, що сунулася за проком із невиразним гомоном, побільшувалась і заливала село. Хати осталися порожні, і по дворах завили перелякані собаки.

Він же спокійно прямував до церкви. Таксамо повільно він зайшов ув огороду, яку вмить затопив народ, зійшов східцями на притвор і спинився перед замкненими дверима.

Все принишло в чеканні; юрба стояла непорушно, мов завмерла, тільки хвіст її, що простягся далеко геть, приглушено хвилювався й шумів. Збоку наспів ошерешений піп і вмить затерся серед натовпу. До сходів заклопотано протискувався захеканий голова сільради з двома міліціонерами, а й вони врешті безпорадно загрузли в людській гущавині. Всі дивилися пильно на Босого, що його постать, затьмарена присмерком, виросла в велетенську скибу, побільшена розпеченою уявою та величнім рухом, що ним він підніс догори свої руки.

Він стояв так із хвилину, простягнувши руки до неба й підвівши голову. Потім, серед юрбової тиші, завиненої мороком, почувлись його слова:

— Боже всесильний, Боже великий, Боже спасення! Ти, що послав мене, одімкни двері храму свого переді мною.

Він поступивсь кроком наперед; під дотиком його руки впав залізний замок і широко розчинилися церковні двері. Стоголосний гук, мов зойк раптового болю, знявся над юрбою й покотився селом. Натовп ринув у церкву, враз залив її рухливим тілом, перекидаючи ставники й корови, розчавлюючи один одного, з плачем, стогоном, благанням. І відразу знову все стихло в тяжкому, мов передсмертному, напруженні.

Іван Босий пройшов крізь царську браму в віттар і добув із шафи святу чашу. Наливши в неї вина, він поставив її на престолі і схилився перед нею навколішки. І ввесь натовп безтямно впав додолу, надушуючи один одного, шматуючи одержу, затримуючи вигуки болю й захоплення. А знову за мить запанувала тиша, посріблена місяцем, що сипався скрізь ґратовані вікна.

В загуслому повітрі, отяженому вогкістю старих мурів, повсталала його мова, що падала присутним на серце ударами гострих ножів:

— Боже всесильний, Боже великий, Боже спасення! Ти, що кров'ю записав заповіді свої, всемогутній, поверни це вино на кров свою чисту, омий і очисти ще раз нас, грішних, що припадаємо до ніг твоїх із молінням! Боже, зглянься на нас!

Він замовк і простяг над чашею свої довгі руки, благословлячи. Натовп лежав перед царською брамою, тремтячи з жаху, відчуваючи, що Бог схиляється над чашею і творить чудо.

Іван Босий устав і вийшов із чашею на амвон; усі ще щільніше припали до землі, готові прийняти страшне причастя.

— Нечестивці! — гукнув він: — нечестивці і грішники! Ганьба на вас! Ви поласились на чуже добро, ви грабували, як злодії, забувши заповіді Господні! Тяжка й безмежна кара на вас, посіпак діавола! Зникне вода, здичавіють степи, й ви ковтатимете землю, проклинаючи себе й дітей своїх! Поки не пізно ще, прихиліться до Бога, повстаньте

на синів диявола, проженіть тіні пекла зпоміж себе! ~~Промовив~~ свої злочини в нечистій крові й нею омийте свої ступі. ~~Промовив~~ вас кров'ю Господньою на кров!

Він перехрестив чашею юрбу, що простяглася перед ним у напінтмяві, а потім, наливши з чаші вина собі у жменю, бризнув ним перед себе. І враз ніби скажений вихор повстав із під землі. Навкрути задвиготіло, затріщало, падало і трощилось, а юрба, заревівши, в плачу й зойках, кинулась до пророка. Той швидко зачинив царську браму й вийшов на повітря маленькою вівтарною двериною.

Круг нього знову заколихалась юрба. Перед ним падали навколішки, хапали його руки, цілували і шматували дрантя, що вкривало йому тіло. Він мовчки сунувся вперед, байдуже переступаючи через тих, що впали йому на дорозі. Його свита була обідрана до пояса, ноги оголені до колін і сорочка розпанахана на грудях. А він простував, удивляючися в темну далечінь, ніби вбачаючи там святі таємниці, що були тільки йому досяжні і зрозумілі.

Так дістались вони край села, і Босий іспинився. Він підніс кийок, і все стихло, мов перед гетьманською булавою.

— Верніться до домівок своїх, — промовив він: — пам'ятайте: кров Господня гукає про помсту!

Він пішов геть і тихо розтанув у місяшному світлі, а натовп поволі повернув на село, де тужно завивали самотні собаки.

У повіті стало неспокійно. З'явилися невідомі отамани, й молодь, здобувши приховану зброю, купчилась у ватаги та ховалась по ярах. Уночі розвінчувано рейки і грабовано потяги, що йшли шкереберть під косину. Круг міста утворилось зачароване коло, яке не міг переступити комуніст, чи радянський службовець, не наклавши головою. Життя ялось принишло, мов над землею нависла хмара.

І так тяглося, поки бунтливу округу не залито загонами війська, що пройшло, розчавлюючи всі ознаки повстання.

Були якісь невиявлені звязки між повстанням і людиною, що звала себе Іваном Босим. Він одіграв у йому таємничу роль. Переказувано, що він одвідував ватаги і благословив бандитів. Несподівано серед ночі він із'являвся в повстанському таборі, будив усіх і переливав свій запал їм у серця. А коли пощастило оточити його одного разу, він так запаморочив червоноармійців своєю мовою, що ті не тільки випустили його, але навть частиною приєднались до повстанців.

Все це змусило, врешті, комітет партії окремо обговорити справу з Іваном Босим. Зроблено відповідну постанову й начміліції доручено її виконати.

— Це цікаво, — сказав той: — я ніколи ще не воював святих.

Вони зустрілись незабаром, коли начміліції з міліціонером повертався верхи з села, перевівши слідство про крадіжку. Міліціонер перший забачив Босого й, затримуючи коня, стурбовано промовив до начальника:

— Товаришу, он іде Босий . . .

Начміліції подивився в той бік і побачив за пів-гони високу людину, що, не хапаючись, сунулась на них, без шапки й без узуття. Він посміхнувся, помацав рукою револьвера, що висів йому збоку, і звернув коня назустріч Босому.

— Я маю до нього справу, — сміючись, сказав він міліціонерові: — ач, яке опудало! Горобців би ним лякати на баштані!

Міліціонер непевно посміхнувся

За кілька кроків до Босого начальник міліції спинив коня, видобув револьвер і гукнув:

— Ти хто?!

Іван Босий теж іспинився, підвів голову й опалив начміліції своїм поглядом.

— Я Іван Босий, якого небо послало зняти людям полуду з очей. Великий Бог загартував мені душу й поклав на уста мені слова . . .

Він казав те, що звичайно промовляв, зустрівшись з людьми; погляд його вперто ловив очі начміліції, й того неприємно вразило висохле обличчя пророка й обурило певність, що з нею лилась його мова.

— Сховай собі Бога в кишеню! — зареготовавши, гукнув він: — покажи документи! Де твоя посвідка?

Босий замовк на хвилину, а потім, ступивши до начміліції, раптом підніс угору руки.

— Бог мені посвідка й захист, ім'я його записане на мойому чолі.

Їхні погляди, врешті, зустрілись, і здивований начміліції перестав сміятися. Він побачив, що тут має бути якась дивна боротьба, зовсім не схожа на ті, що їх йому доводилось досі мати. Їхні погляди схрестились, як шпади, й вони напружено дивились один-одному в вічі. За хвилину начміліції почув, що в'януть його очі і бгається його душа. Він затремтів, ніби падаючи, перед ним потьмарніло, й він сам ніби потопає у сухих хвилях, що падали йому на голову, як розпечений пісок. Тоді, скрививши обличчя, в н з'єднав усі сили й наставив револьвер на груди пророка.

Когутик клацнув, а пострілу не було.

Міліціонер, гукнувши з жаху, подався навпростець, а начміліції, облившись потом, випустив револьвер додолю й безтямно відсахнувся назад на сідлі.

Іван Босий поволі опустив руки й, показуючи пучкою на начміліції, промовив із непорушним спокоєм:

— Прокляття на тебе, що наважився піднести руку на слугу Господнього! Хай грім уразить тебе з ясного неба, й земля хай викине твої кістки!

Він посунув далі, дзьобуючи шлях своїм костуром. Начміліції з огидою ворухнувся на сідлі, ніби хотів струснути з себе щось сороміцьке.

Вся істота його була збурена, а термосіння серця заваджало опритомніти і з'єднати думки.

— Що воно таке? — прошепотів він.

Він, що рубав був шаблею людей, що брав був участь у масових розстрілах, — він ізлягався божевільного старця! Ганьба!

Кипуча злість опанувала його, й, покашцем ісплигнувши з коня, він кинувся наздогін Босому, здіймаючи на ході карабін ізза спини. Не добігши його кількадесять кроків, начміліції став на коліно, націлився і стрельнув. Пророк захитався і впав.

Задихуючись із радости і хвилювання, начміліції підбіг до Босого: той харчав, лежачи ниць, і ворухився всім тілом, мов комаха, що її взято на пришпильку. Начміліції стрельнув йому ще раз у голову, зневажливо перекинув його ногою горілиць і став насолодно розглядати його обличчя, заюшене кроввю, та скандзюблені члени.

Те, що блискало що-тільки, було купою гною.

Ворзель, березень 1922. р.

ПРОБЛЕМА ХЛІБА.

Немає нічого хибнішого, як ототожнювати ідею твору з думками автора. На жаль, читач і критика слабують на цю недоречну хворобу. Тут я як найрішучіше застерігаюся проти цього поширеного забобону. „Гарний письменник користується не тільки з власних думок, але й із думок своїх добрих знайомих“ (*Ніцше*). Хто має вуха слухати, хай чує.

*

Вечір.

Допіру повернувся з гулянки.

Було цікаво. Я йшов, обабіч вулиці розсілися велетенські, стоокі жаби. То — будинки, що їх ніч ісплющила і припосадила. І все місто здавалося святковим збіговиськом жаб із безкраїх трясовищ.

Але справа така. В одному темному завулкові до мене приступила жінка й запропонувала свої послуги у справі кохання. Я ввічливо відмовився, стараючись не образити її запобігливості. Ми розбалакались; вона довго скаржилась на підупадок попиту, й головне обвинувачення клала на соціальні умови.

— Цей комунізм, — казала вона, — призвів до того, що жінки до краю розсобачились. Кожна й без грошей оддається. Забули Бога, по канцелярїях вінчаються . . . Хто ж платитиме?

Вона призналась, що не дивується з моєї одмови, бо я можу й задурно дістати потрібне.

Ми ще довго розмовляли; я оповістив їй, що таксамо заклопотаний справою „легкого хліба“. Моя добра господиня, правда, дає мені рано і ввечері склянку кави без хліба й без цукру, але людина не може цим задовольнитися. А добути ще щось — так трудно тепер, що мені, справді, шкода часу. Що я винний, що сталася революція, і хліб став такий важкий на здобуття? Я не потрібую багато — аби підтримати життя. Я люблю читати, гуляти ввечері, міркувати, й не вбачаю достатніх підстав на те, щоб од цього відмовитись через шлунок.

Вона дивувалась, що думки двох незнайомих людей можуть так збігтися. Достеменнісінько, як і я, вона любить почитати щось захватне, погуляти з мужчинами й часом навіть поміркувати.

Ми розійшлися, побажавши одне одному щастя в життєвих справах.

1. год. дня.

Так це правда, що геніяльні думки спадають раптом! Допіру оце зібрався був вийти з хати, надяг капелюх — і збагнув, ще мені найбільш личить узятися до спекуляції. Це ж роскіш! Насамперед — вільний. Далі — мандруєш, бачиш багато, й за один раз можна стільки спекулянчити, що на місяць вистачить. Справді, я жалкую, що раніш не догадався до цього взятися!

Ну, це вже постановлено — я спекулянт. Приємно, коли знайдеш вихід!

Йхати завтра ж! З голодного міста в той край, де хліб і масло дешеві, де картоплею годують свиней, де впиваються молоком і самогоном.

Треба поспішати, щоб сьогодні накупити „виміну“ — пару хусток, ниток, сірників, черевки. О, я добре знаю, що „йде“ на селі!

Гроші, щоб купити . . . Гроші . . . Так, доведеться щось спродати, чимсь поступитися з свого невеличкого майна.

Короткозорі люде звичайно починають спродувати одєжу. Яке безглуздя! Бо що треба людині шанувати — так це одєжу. Я розумію

тих, хто каже про культ тіла — людині немає іншого виходу, як любити те, що їй неминуче дано. А той, хто на хвилину здолає глянути на себе збоку, одразу помітить, що його тіло, хоч яке воно довершене, годиться хіба́ на жаль та на глум. Цурак, що до його причеплено чотири палки й насаджено кулю на підпорі, — справді чудний, хоч як його виточуй.

Шкода й мови! Адже ж немає сумніву, що, мавши тіло жаби, людина любила б його таксамо, як і теперішнє, й таксамо, вславила б його в мармурі, малюнках і слові . . . Отже одежа — велика річ! Ми творимо її на свій смак, тим часом як наше тіло — дарований кінь, що йому не виходить дивитися в зуби. Убрання — це гарний нічний горщик, і хоч яка гідка буде його укладина, її, проте, краще ховати в гарному посуді, ніж у поганому, чи й зовсім виливати додолу.

Вночі.

Цілісінький день обмірковував справу з спекуляцією і що-раз натрапляв на перешкоди. Я не маю лантухів; виявилось, що реченець моєї посвідки вже минув. А найголовніше — я зробив огляд своїй майні і з сумом пересвідчився, що не маю чого продати.

Я зовсім засмутився був, але рятункова думка спала мені в голову: не так давно моя добра господиня показувала мені три золоті десятки, що вона їх переховала з добрих часів. Вона старанно загорнула їх у хусточку, пов'язала стьожею й поклала в першу шухляду комоди в куток ліворуч.

І от, коли моя добра господиня лягла спати, я, оце допіру, пішов і взяв їх. Ось вони, в моїй кишені. Тепер я спокійний.

Спати не хочеться. Одчинив вікно в садок, дивлюся і слухаю. Шуми клубочаться в далечині, і ніч нерухомо звисає з верховіття дерев; мов прозорі ірона загуслого повітря.

Я рівняю день до ночі, день, коли люде метушаться, заклопотані посадами і працею; — до ночі, коли люде мають змогу спинитися.

Справді, жалюгідне твоє становище, дню! Бо все, здобуте вдень, буде віддане ночі. Ту силу, що виростає на хлібі, приробленому вдень, той досвід і знання, що його дає сонце — ти, noche, те маєш. Бо під твоїм тихим наметом працює вчений, мріє юнак і міркує мудрець. Все цю найглибше ховається в серці, вночі процвітає, й запашною квіткою розгортається на ланах ночі людська душа. Вночі кохають, грабують, змовляються, вночі розстрілюють навіть — і тобі, noche, моя хвала . . .

Ти, мов добродійна чарівниця, затуляєш нам темрявою очі, щоб ми дивились у середину себе, як у льох, повний коштовного каміння. Ти даєш нам увесь світ під ноги, ти вчиш нас любити самих себе — і тобі, noche, моя хвала . . .

Як би міг я притиснутись до твоїх грудей, ти відчула б мою душу, повну твоїх заповітів, і серце моє, велике, як твоє обличчя.

Я вже повертаюся з своєї спекулянської подорожі. Але сумний мій поворот . . .

Події склалися для мене фатально. Ті речі, що їх інші вимінювали на пуд борошна, я віддавав за десять фунтів. Я не міг ані говорити з селянами, ані торгуватись. Мене обхопило почуття страшенної огиди до того, що я робив, і я постановив як-найшвидче здати свій крам хоч аби-як, щоб закінчити цю брудну справу. І, врешті, дістав далеко менше, ніж міг би купити за ті гроші без жадного клопоту.

З невеличким лантушком я повертався з села до невеличкої станції, мов робітник, що докінчує працю, яку йому загадано.

А тут нас оточили червоноармійці й одібрали все, що ми, спекулянти, мали були. Був якраз час збору харчподатку, і було не можна вільно возити харчі. Але дивно не те. Дивно те, що за годину всі, oprіч мене, дістали свої харчі собі назад. Я знаю, як то скоїлось: там благали,

платили, жінки віддавались, чи, принаймні, погодились оддатися — й серце комісії пом'якшало. А я не міг ні благати, ані платити, а найменше — віддатися.

І от, голодний, без грошей, без харчів, притомлений до незмоги, я сиджу під жовтими деревами, й на мені стелиться їхній мертвий лист.

Вже дома. Доїхав щасливо, але пригода, яка цікава пригода!

Сидівши там, на станції, я, звичайно, захотів їсти. І де-далі, то більше. Треба було щось почати. Я пішов до двірця. Властиво, до того місця, де був колись двірець, і де тепер підвищувався тільки незграбний мур, а навкруг його купою лежала неприбрана цегла. Хтось наступав, хтось відступав — і двірець зруйновано. Поруч із глини зліплено хижу, де стоїть телеграфічний апарат. Навкруги спекулянти, що їм довгенько таки доводиться чекати потягу, порили собі землянки й там живуть. Скрізь повстає дим од кострищ, де варять їжу. Маленьке, напів-підземне місце з своїми звичаями й законами.

Бачивши страви, що варились, я ще дужче захотів їсти. Голод опанував мене, й я тремтів, як закоханий напередодні обіймів. Знічевля і з нудьги я пішов просто в степ. Потяг повинен був бути через шість годин, та чи й буде ще, бо мав бути вже два дні назад.

Навкруги все скошене й жовте. Похмура одноманітність нагонить нестому. Сонце пече. Кожний крок дзвонить у голові колючим ударом. Я йду, й повз мене поволі плазує земля.

Врешті, я натрапив на баштан. Кавуни й дині лежали ще на огудині, й самий їхній вигляд зняв у мені всередині цілу завірюху. В роті пересохло і в голові потьмарніло. Я нахилився, взяв каміноку на випадок собаки й посунув на баштан.

Перший-ліпший кавун, що я його схопив, був нестиглий, але я не міг утриматись, почав тремтливими руками видирати його тепле, соковите м'ясиво й запахати собі в рот.

Пожерши його, я вже не мав сили взятися до другого. Страшенна притома опанувала мене, й я витягся на землі. По обличчю мені котився масний піт, мішаючися з липучим кавуновим соком. Розкинувши руки, я лежав під палючим сонцем, чисто змокрілий, заплющивши очі.

Не знаю, чи швидко я опритомнів. Мене штовхано й бито. Схопившись, я побачив сивого діда, що цюкав мене ціпком і скажено лаявся: — А, ворюго, волоцюго . . .

Я вирвав йому з рук ціпок, не розуміючи, за що мене бито. Тоді дід кинувся на мене і схопив за горло рукою. Я хекнув і, почувавочи, що млію, добув із кишені приховану на собаку камінюку та шерехнув діда нею по голові. Він захарчав і впав.

Перемога збадьорила мене. Нахилившись, я звязав дідові руки очкуром і засміявся. От так пригода!

Тоді тільки я зрозумів, що дід-баштанник спіймав мене на злочині. Он і курінь, що я його не помітив був ув уловині. Тільки-но я побачив його, в мені все затремтіло, й я знову відчув у собі голод, як важке жало. Там, у куріні, напевне харчі!

Я біжма побіг — і не помилився. На моє щастя, дідові, видимо, недавно принесено їжу. Знайшов цілу добренну паляницю, шматок сала, яєчка і пшоно. Підобідавши добре, я решту загорнув у хустку й пішов геть, наспівуючи.

Дорогою мені спало на думку, що личить перепросити діда за неприємності і з'ясувати йому яко-мога просто, що, врешті, ніхто з нас не винний: життя нас звело, змусило побитися, й коли вже нарікати, то тільки на життя. А ми, як ми розумні, маємо стиснути тепер один одному руки, закурити цигарку й любо погомоніти.

Приступивши до діда, я побачив, що він чисто плаває в крові. Годі йому дихати — я таки добре стуконув його. Таким способом, на землі відбулося ще одне загубство.

Ще я тримаюсь. Є ще з пів пуда борошна. Їм я самий хліб, курю махорку, та й то обмежено.

Вночі.

Під час спекулянської подорожі мені трапилася ще одна пригода, що її вже забув і з наслідків її скористав оце допіру.

Справа така. Їхати мені випало було ввечері та ще й на вагоновому даху: всередині вагонів було повнісенько, як оселедців; можна було ще їхати на буферах, чи верхи на паротягу, але я обрав дах. Потьмарніле повітря обливало весь час обличчя, внизу наобабіч широкими чорними просторами бігла земля, й було почуття вільного дужого льоту під хмарами. Я встав і заспівав. Мою пісню підхоплено на інших дахах і в вагонах, і потяг летів справді як дивовижний співочий птах, повний сили й завзяття.

Я зліз, сп'янілий з руху, пісні, повітря і простору. Мене перегонили спекулянти і спекулянтки, й їхній вигляд викликав у мені ніби давезні спогади про події, що відбулися допіру. Й було гарно — ніби я не мав нічого ані позад себе, ані попереду, й мене брав сумнів, чи справді я є.

Ззаду покликано:

— Товаришу! Товаришу! . . .

Я озирнувся. Товста жінка, зігнувшись під лантухом удвоє, гукала на мене, засапуючись. Я спинився.

Вона кинула лантух на землю, майже плачучи. Вона, бач, забарилась у вагоні й уже не запопала носильника. Нести не сила. Чи не послужи я? Вона заплакатиме . . .

Я нахилився, взяв лантух на плечі й поніс. Вона йшла поруч, одихуючи, й не вгавала мені дякувати. Далі спитала, хто я такий. Я сказав, що студент. О, вона має пошану до студентів! Вона сама вчилася колись: гадала навіть до гімназії вступити, — та де там! Тепер вона торгує на базарі пірижками. Заробляє добре, та що це за життя?

Коли ще був живий її чоловік, машиніст, то ще хоч як було, та й то п'яниця він був. Ох, бив її! . . . Світу не бачила. А тепер одинока, як бур'янина в полі. Ой, життя!

Ми йшли довго, на край міста, й вона весь час розповідала. Спинулися перед невеличким будинком. Скільки я візьму? Нічого, я просто прогулявся. Та як то? Тепер із рідного батька беруть . . . Дуже просто. Ну, як що так, то хай я зайду до неї колись попоїсти пірижків, увечері вона завжди дома, якщо не їде куди за харчами. Куди їй ходити? Вулиця така, будинок такий, зовуть Марта.

Сьогодні, гулявши, я згадав про це, й аж слинка мені покотилась, коли я уявив собі масні пірижечки. Я ж їм самий хліб, курю махорку! Постановив піти.

Я застав її вдома, й вона зраділа невимовно. Вона й надії не клала, що я, студент, згадаю про неї, бідну спекулянтку. Ну, тепер ми будемо добре знайомі. Вона, бач, зовсім-зовсім самотня. Ой, життя! Вдень на базарі, сама лайка, а увечері дома, однісінька, як палець. Який же я любий! Ну, хай же я сяду! Я, бач, не пішов на бульвар забавлятися з панночками, а завітав до неї, бідної спекулянтки. Пірижечки ще в печі, зараз будуть. А чи не перекушу я чогонебудь? Може, оселедця з свіжою картоплею? Горілки, хай я вибачу, немає, — хіба вона сподівалася такого гостя?

Я сів, приємно відчуючи себе паном становища. Враз з'явився оселедець, і треба сказати, що я пожер його з кісточками, як крілика гадюка. А вона сиділа й захоплено дивилась мені в рот, ніби я їй велику послугу робив, ївши, й без угаву дивувалась, який то я любий хлопець.

По оселедці я далеко збадьоріщав, а після солодких пірижків і зовсім звеселів. Встав і почав походжати по кімнаті, жваво розмовляючи. Вона сиділа і щасливо дивилась на мене. Так несподівано я вчинив щастя цій жінці.

Вона була товста, неохайно убрана, з грубими рисами обличчя. Тільки очі були тужні і здавались гарними. Мені спало на думку, що вона зовсім не підходить до мого колишнього ідеалу дружини. Я, бувши колись зелений юнак, обмірковував узагалі питання про дружину й дійшов до висновку, що то повинна бути жінка гарненька, дурненька й нетовста. Це ще більше звеселило мене.

Побачивши на стіні гітару, я спитав, чи не вона це грає. Ой, ні, то її чоловік, машиніст, грав був. Він п'яниця був, бив її, але вона має жаль за ним. Мужчина хоч поб'є гірко, та й приголубить солодко. Погано без мужчини жити, та ще тепер, та ще молодій, — їй же ще тільки трицять п'ять. А я граю? Ну, так хай я заграю!

Я взяв гітару, заграв і заспівав. То співала моя душа, радіючи, що напхане черево не турбуватиме її хоч якийсь час.

Вона слухала й заплакала. Ой, як я нагадую їй її чоловіка! Він достеменнісінько так грав.

Довідавшись, що я їм самий хліб, вона трохи не зомліла. Врешті, я пішов од неї, мавши чималий пакунок із харчами, пачку цигарок і запросини на пиріжки в неділю. Конче в неділю, вона чекатиме.

На вулиці я що-раз посміхався. Допіру справді відбулася казка, хоч і шлункова, та ще й повторитися мала!

Сьогодні неділя, день і для мене святковий. Минулі дні я ходив мов безнадійно закоханий. Часом мене опановувала млявість; я з тонкою насолодністю мріяв про масні пиріжечки, й коли я уявляв собі їхній смак, кров мені палахкотіла й бухала в голову. Я викликав їхній образ, і коли вони, мов живі, лежали переді мною, рожевенькі й гарненькі, мені душу захоплював нестримний потяг до них, і я навіть написав на честь пиріжечків прекрасний сонет.

А сьогодні я мав їх фізично. Роскішна річ — фізичне посідання!

Уже вечір холодний. Вже незабаром зима, і всі знають про це, тільки, мов змовившись, мовчать і вдають, що ще тепло. Ще юнаки в білому, дівчата у прозорому, й дерева вперто затримують рештку листя. Смішно! Я надяг пальто, от і все.

Я так і знав — була горілка! Запалено велику лямпу, і стіл накрито скатертиною. Вона прибралась у нову сукню й надягла корсет. Була баранина, кава й пиріжки. Ми випили по кілька чарок, і моя голова з незвички трохи обважніла.

По вечері ми сіли поруч; я взяв гітару і співав. Вона сиділа близько мене і, щасливо посміхаючись, хапала мій голос.

— Який же ви молодий, який молодий, — захоплено казала вона: — ви мені чи не в сини годитесь . . . Дайте я поцілую, як мати . . . Ви ж сирітка . . .

Вона поцілувала мене в чоло, далі — в щоку, потім просто в губи і вже не раз. Я не пручався. Я розумів, що за пиріжечки треба платити, й тільки радів, що плачу такими дешевими грошима.

Пішов я від неї на ранок. Все було розв'язане: я житиму в неї, ніби небіж. О, поки вона здорова, я не матиму про що турбуватися! Мені все буде — й їжа смашна, й одежа, й питво. Так казала вона, тиснувшись до мене.

Було холодно, й я не шкодував, що взяв пальто. Я йшов бадьоро, повний сили, хоч мені ще не вірилось, що таке щастя розчинило мені браму.

«Як гарно», — гадав я, — «що ми, люде, такі різні, що один у нас потребує зовсім іншого, ніж другий. Те, що для одного завалюючий крам, для другого — велика цінність».

Мені не хотілося спати. Вдома я відчинив вікно й довго стояв коло нього. Надворі вогкий, осінній ранок, і далечінь завезлася туманом. Тихо. Деревата стоять похнюпившись, і чути, як падають їхні сльози на землю. Вони плачуть, бо йде зима; бгається їхня душа й ховається

десь глибоко від морозів. Плаче природа, й туманом повстають її сльози над землею.

Як чудно! Тут смерть, а ми надягнемо кожухи, запалимо грубки й електрику та житимемо взімку, як улітку, ще навіть радіючи з різноманітності. Ми підемо в театри, в гості, а тут мерзнутиме трава під снігом і спиняться річки. От і я, природо, стою перед новим життям, а ти в цей час берешся смертю. Ти родила мене, а я тебе покинув, невдячний син, і в сльозах твоїх є хоч одна за мою зраду.

Воно почалося, нове життя! Яка радість, який спокій! Шлунок задоволено, й моя дума шугає над світом, як дух-творець.

Тепер я більш, ніж колись, дивуюся з неспритности й неталановитости жінок, що не змогли скористати з тих прекрасних обставин, що в них вони так довго пробували були. Протягом століть жінка була в такому становищі, як я оце тепер — на утриманні, — мала змогу не турбуватися про хліб — і куди вона повернула свій дух? Чи піднесла вона свою душу на височінь? Чи утворила вона хоч щонебудь?

Леле! Вона була тільки самичка, маленька самичка, що не вигадала кращого, як змагатись до рівноправности. Я маю жаль до жінок, вони нещасні: те, до чого їм треба було б іти, лежить уже позад них. Чи не гадають вони знайти щастя на новому шляху? О, чоловік давно вже йде цим шляхом, а щастя ще не знайшов . . .

Я почувую себе тепер, мов немовлятко в колисці, я ніби ссу великі груди існування. Мене колише життя, що я його бачу, й його гармидер співає мені пісню. Я ніби стою на височезній горі, й біля ніг моїх хмари й земля. А поруч — сонце, те сонце, якому моляться, й я можу обняти його, як брата.

Я споглядаю сам себе. Там, на базарі, де моя подруга продає піріжки, сварка, лайка, заздрість, брехня, а я виростаю з цього, як холодна хризантема на угноєній землі . . . Так де-не-де на ланах життя

повстаємо ми, самотні, пишно-холодні квітки, і вдивляємось у самих себе, як у безодню світла й тіні.

Уже вечір. І в мені сутеніє, скрізь запалюються живі вогні, мов світляки серед лісу. То — спогади.

Я люблю цей час, коли душа моя, мов стара бабуся, всіма забута, розкладає свої довгі пасіянси з запилених карт. І тим часом як удень здається, що не маєш минулого, ввечері певний, що майбутнє не існує. Ніби стежку, що нею йшов був, уже скінчено, й ти сів спочивати під тінямим деревом і не маєш уже куди йти. Тоді береш книгу власного життя й поволі перегортаєш її сторінки. І що-раз робиш це, мов увостаннє, і прощаєшся з кожним рядком, як назавжди.

Ось я маленький, ось край, де я народився. А он я — юнак, он дівчата, що я їх кохав був. Я здіймаю капелюх: прощайте! Ви несли мені радощі й болі, але я дякую вам за те, що ви були!

Я перегортаю сторінки минулого, й на душу мені ллється тепла вода. А душа моя одягається в білі савани й готується на похід по всесвіту, щоб бачити все і все вмістити.

Сум кладе мені на обличчя м'які пучки. Хай же напахтить він мене, омиюся я в ньому з насолодою, як мандрівець ув оазі серед пустелі.

Бо то сум веде душу в безкрає.

Ворзель на Київщині,
червень, 1922. р.

ЗМІСТ.

	Стор.
ПОВСТАНЦІ	3—25
Ідуть	3
У штабі	7
Перед наступом	11
Пожежа	15
Отаман Кремнюк	20
ІВАН БОСИЙ	26
ПРОБЛЕМА ХЛІБА	35

U 27870

3186311319

